

הסבה בסדר פסח:

נשים ספרדיות מול נשים אשכנזיות

בין חילוקי המנהג בליל הסדר, הקיימים בין מנהג אשכנז למנהג ספרד, אנו מוצאים הבדל לגבי חיובן של נשים להסב בזמן אכילת המצה ושתיית ארבע כוסות היין: אצל הספרדים הנשים נוהגות להסב, ואילו אצל האשכנזים המנהג הוא שלא להסב.

בדברים הבאים – ברצוננו לעמוד על מקור החילוק במנהג זה.

מקור החיוב להסב נמצא במשנה במסכת פסחים: "ואפילו עני שבישראל – לא יאכל עד שיסב" (פרק י משנה א). הטעם לדרישה זו נמסר בתלמוד הירושלמי (פסחים פ"י מ"א, לז ע"ב): "אמר רבי לוי: ולפי שדרך עבדים להיות אוכלין מעומד, וכאן – להיות אוכלין מסובין – להודיע שיצאו מעבדות לחירות". זאת אומרת החכמים רצו, שמשנתפי סדר פסח יפגינו את חירותם, וזאת – על-ידי אכילה בהסבה.

נשאלת השאלה: מה יש בהסבה, שמבטאת חירות ולא עבדות?

כבר עמדו מלומדים שונים על העובדה, שאכילה דרך הסבה לא הייתה מיוחדת לליל הסדר! בתקופת המשנה מקובל היה, שבני אדם, יהודים ולא יהודים, אכלו את סעודותיהם החגיגיות בהסיבה – בהתאם לנהוג בתרבות היוונית-רומאית. עבדים לא אכלו את סעודותיהם בהסיבה – וכלשון הירושלמי – "לפי שדרך עבדים להיות אוכלין מעומד"; אכילה בהסבה ביטאה את חירותו של המסב.

האם גם נשים צריכות להסב בליל הסדר?

תשובה מפורשת על שאלה זו נמצאת בתלמוד (פסחים קח ע"א): "אשה (אצל בעלה)² – לא בעיא הסיבה, ואם אשה חשובה היא – צריכה הסיבה". לכן ההכרעה, אם אשה צריכה לאכול בהסיבה או לא, הייתה תלויה במעמדה. נראה, שרוב-רובן של הנשים לא אכלו בהסיבה, אבל אשה שנחשבה חשובה אכלה בהסיבה.

יש להבין את הטעם להלכה זו: אשה חייבת בשתיית ארבע כוסות יין, "שאף הן היו באותו הנס" (פסחים קח ע"ב). אם כן למה נפטור אותה מהסבה, שבאה לבטא חירות?

על שאלה זו ניתנו שלוש תשובות:

- (1) "מפני אימת בעלה וכפופה לו" (רשב"ם לפסחים ק"ח ע"א).
- (2) "לאו דירכה דנשי למזגא (= שאין דרכן של נשים להסב)" (שאלתות דרב אחאי גאון, פרשת צו, שאילתא עז).

תאריכים: מנהגים, ליל הסדר, נשים.

(3) "אינה צריכה הסיבה, לפי שהיא טרודה בתיקון המאכל והכנתו" (רבינו מנוח, בפירושו על הרמב"ם, הלכות חמץ ומצה פרק ז הלכה ח).

לפירושו של הרשב"ם, אשה אינה מסיבה, לפי שצורה זו של אכילה אינה מתאימה למקובל בהתנהגותה של האשה כלפי בעלה.

לעומתו, רב אחאי גאון פוטר אשה מהסיבה, מפני שצורה זו של אכילה אינה מקובלת לגבי נשים, וכנראה, הטעם הוא, משום שאין זה לכבודה של האשה.

לפי פירושו של רבינו מנוח אמנם מדובר באשה נשואה, אבל אין להלכה זו שום קשר להתנהגות תקינה של האשה כלפי בעלה: עקרת הבית טרודה בטיפול בענייני הסעודה, ולכן החכמים פטרו אותה מהסבה. יש הבדל מעשי בין פירושים אלו: לפי הפירוש הראשון והשלישי, אשה, שאין לה בעל או אינה טרודה בענייני הסעודה, צריכה להסב. ואילו לפי הפירוש השני, אשה אינה מסיבה, מפני שאין הסבה מתאימה לאשה.

יש מקום לברר, מהי הגדרתה של 'אשה חשובה' ומהו הטעם שהיא צריכה הסיבה, למרות העובדה, שנשים אחרות אינן צריכות להסב.

רש"י ורשב"ם בפסחים אינם מעירים שום דבר על הלכה זו.³ אצל רבינו מנוח (שם) אנו מוצאים את ההגדרות הבאות ל'אשה חשובה':

(1) "שאיין לה בעל והיא גברת הבית"; זאת אומרת, שהיא אלמנה, שמנהלת ענייני הבית בהעדר בעל הבית.

(2) "שהיא חשובה בפרי ידיה", זאת אומרת, שהיא אשה עשירה המצליחה בעסקיה.

(3) "אשה יראת השם בת גדולי הדור", זאת אומרת, אשה נערצת בגלל אישיותה המוסרית והדתית וכן בשל ייחוסה.

רבינו מנוח, שפירש בעקבות הרשב"ם וקובע: "אשה אינה צריכה הסיבה, לפי שכפופה לבעלה - אימתו עליה ואין דרכה להסב" - סובר, שאשה חשובה - דרכה להסב, מפני שאין לה בעל או שבגלל עושרה או ייחוסה או שני הגורמים אין בעלה מקפיד, אם היא תסב בנוכחותו.⁴

ואמנם כך פירש ר' אליעזר ב"ר יהודה (ספר הרוקח, עמ' קנב, סי' רפ"ג): "אשה אצל בעלה - אינה צריכה הסיבה, ואם אשה חשובה (היא), שאין הבעל מקפיד עליה, צריכה הסיבה". לפי הפירוש, שפוטר אשה, מפני שהיא עסוקה בטיפול בסעודה - אשה חשובה אינה עוסקת בכגון זה, ואילו הדעה הפוטרת אשה, מפני שאין דרכה להסב - סוברת, שדרכה של אשה חשובה היא כן להסב. בקשר לדעה זו - מן הדין לציין את דברי מ' איש שלום:⁵ "והאמת, שמנהגם של הרומיים היה גם כן לאכול בהסיבה, אבל הנשים לא היו אוכלות שכובות משום צניעות, חוץ מן נשים חשובות, שבגדיהן מכסות (=מכסים) את כל רגליהן".

יש להניח, שבמשך הדורות, מאז שהלכה זו נקבעה בתלמוד, נשים לא הסבו, חוץ מנשים מעטות, שנחשבו כנשים חשובות - על-פי הגדרה כלשהי של המונח 'אשה חשובה'.

מפנה בכל הנושא של הסבת נשים בליל הסדר – אנו מוצאים באשכנז-צרפת בתקופת בעלי התוספות. מובא בשם התוספות⁶, שכל הנשים שלנו חשובות הן, וצריכות הסיבה. לפנינו דעה, שנראית ראוייה להיקרא מהפכנית, בשאלה: האם אשה צריכה להסב. התלמוד התיר רק לאשה חשובה להסב, וכל יתר הנשים היו פטורות מהסיבה, ואילו באשכנז-צרפת כל הנשים נחשבות משום מה כנשים חשובות. המקורות סתומים ואינם מציעים הסבר לשינוי זה, ולכן עלינו לחפש נסיבות היסטוריות וחברתיות, שיכולות להסביר יחס מיוחד כזה לאשה. ואמנם כמה חוקרים עמדו על השינוי במעמד האשה באשכנז-צרפת הקדומה.

לדוגמה, המשנה קובעת (כתובות פ"ה מ"ה): "אלו מלאכות, שהאשה עושה לבעלה: טוחנת ואופה ומכבסת, מבשלת ומניקה את בנה". לעומת זאת, אנו שומעים על ר' ברוך שפוסק: "דהאידיא (=שעכשיו) נשים שלנו, דלאו אורחייהו (= שאין דרכן) לטחון ולכבס, דאין כופין אותם (=אותן)".⁷ פסק זה משקף את המציאות, שבה משרתים ומשרתות נכרים עשו את עבודות הבית תחת פיקוחה של עקרת הבית. מקורות שונים מאותה תקופה מלמדים, שנשים רבות עסקו גם במשא ומתן, בחקלאות, במלאכה, במסחר, בהלוואות ובתשלום מסים. לפנינו שינוי במצב, שהיה מקובל בדורות הקדומים, אשר בהם היקף פעילות הנשים בתחומים אלו היה קטן. למצב תרם זה הרצון של הרבה נשים לקבל על עצמן את עול הפרנסה – כדי לאפשר לבעליהן התמסרות מוחלטת ללימוד התורה.⁸ אם הטעם, לנוהג שאשה אינה מסיבה בליל הסדר הוא מפני שהיא כפופה לבעלה, כפירושו של הרשב"ם, הרי הודות למעמדה המכובד בחברה האשכנזית באותם הדורות – הבעלים כבר לא הקפידו, אם נשותיהם יסבו.

נראה, ששינוי זה במעמדה של האשה בליל הסדר לא היה נחלת כל היהדות האשכנזית. הוא היה מוגבל לאזור של בעלי התוספות, שסברו, שכל הנשים שלהם חשובות, ולכן הן צריכות להסב. אין אנו יודעים בדיוק באילו בעלי תוספות מדובר ומהו מקום מגוריהם. הרא"ש ובנו ר' יעקב בעל הטורים (המאה ה"ד) אינם מציינים דעה זו,¹⁰ וכן היא אינה מובאת בספר האגור (המאה ה"ו). היא גם לא מצוינת בספר המנהגים לר' איזיק טירנא. מי שכן מציין דעתם של בעלי התוספות הוא דווקא חכם ספרדי, ר' יוסף קארו, בפירושו בית יוסף לטור (אורח חיים, סי תעב, ד"ה אשה חשובה) – על-פי דברי המרדכי ורבינו ירוחם, אבל בשלחן ערוך, כשבא לפסוק ההלכה למעשה, אינו מזכיר דעה זו.

ברם מי שכן התייחס לפסקם של בעלי התוספות הוא ר' משה איסרליש, הרמ"א: בהגהותיו לשולחן ערוך הוא כותב (סימן תעב סעיף ד): "וכל הנשים שלנו מיקרי חשובות, אך לא נהגו להסב, כי סמכו על דברי ראבי"ה¹¹ דכתב, דבזמן הזה אין להסב". כדי להבין את הרקע לדברי הרמ"א עלינו לעיין בפירושו דרכי משה על הטור; שם הוא דן בדברי הבית יוסף ומעיר: "אמנם לא ראיתי בזמן הזה נשים מסיבות¹², ואפשר, שנהגו להקל על-פי דברי ראבי"ה, דכתב דבזמן הזה לא בעיא היסב". מהערה זו אנו למדים על הבעיה, שעמדה בפני הרמ"א: מצד אחד, הוא מודע לדעתם של בעלי התוספות, שכל הנשים שלנו נקראות חשובות, ועליהן להסב בליל הסדר, אבל מצד שני, הנשים בפולגיה, ארץ מגוריו של הרמ"א, לא נהגו להסב, וזאת – בהתאם לדברינו לעיל, שלא כל האשכנזים קיבלו את פסקם של בעלי התוספות.

הרמ"א פתר את הבעיה על-ידי ההנחה, שהנשים סמכו על דעתו של הראב"ה הסובר, שבזמן הזה, שאין המנהג לאכול בהסבה כל השנה, אין חובה להסב בליל הסדר.¹³ מעניין להדגיש: בהגהתו של הרמ"א בשלחן ערוך – ההנחה הפכה לעובדה ושימשה כטעם למנהג הנשים. בשלב זה של השתלשלות המנהג אנו עדים – לתופעה מאלפת: האשכנזים המשיכו את המנהג, שנשים אינן מסיבות, בהתאם לפסקו של הרמ"א,¹⁴ ואילו דווקא קהילות ספרדיות אימצו את פסקם של בעלי התוספות. ר' חיים בנבנשת, רבה של איזמיר, שפעל כשני דורות אחרי ר' יוסף קארו, כותב בפירושו להגדה של פסח 'פסח מעובין' (לייקווד תשנ"ז, עמ' קטז): "אשה חשובה צריכה היסובה. וכתב רבינו ירוחם: כל הנשים שלנו חשובות הן וצריכות היסובה, וכ"כ המרדכי, וכן המנהג בין הספרדים". לפנינו התפתחות מעניינת: הספרדים אימצו את דעתם של בעלי התוספות, וגם הם התייחסו לנשותיהם כחשובות, אבל לא קיבלו את דעתו של הרמ"א, שהנשים סומכות על דעת הראב"ה להצדיק מנהגן שלא להסב. בקו זה המשיכו פוסקים ספרדים חשובים במהלך הדורות.¹⁵ לאור דיוננו כאן נוכל להבין את הרקע לקביעתו של הספר 'הסדר הערוך' (ירושלים תשנ"א, עמ' רכו), ספר פופולרי הדן בהלכות ליל סדר ומנהגיו: "למעשה נחלקו המנהגים: מנהג הספרדים שנשים מסיבות, ומנהג האשכנזים שאינן מסיבות".

הערות ומראי מקומות

1. ראה ר' פלאלייר, חיי יום ביון בתקופת פריקלס, תל-אביב, תשכ"ז, עמ' 132. F. R. Cowell, *Everyday Life*; in **Ancient Rome**, London 1961, pp. 25, 79. מ' איש-שלום, מאיר עין על סדר והגדה של פסח, וינה, תרנ"ה, עמ' 16-17; ד' גולדשמידט, סדר הגדה של פסח על פי מנהג אשכנז וספרד, ירושלים-תל-אביב, תש"ח, עמ' 6; י' תבורי, פסח דורות, תל-אביב, תשנ"ו, עמ' 61-62; צ' פלג, אופי הסעודה היהודית ומנהגיה התקופת המשנה והתלמוד, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ו, עמ' 42-47.
2. שמנו מילים אלו בסוגריים, אעפ"י שהן מופיעות בדפוס, מפני שהן חסרות בכתבי יד ובראשונים. השווה דקדוקי סופרים, פסחים, עמ' קסד הערה א'.
3. רש"י בעבודה זרה כה ע"ב ד"ה איכא בינייהו מפרש: "קרובה למלכות". השווה א' הכהן, "נשים עצלניות הן? נשים חשובות הן!", עלון שבות, בוגרים, י"א (תשנ"ח), עמ' 82-77.
4. מן הדין לציין כאן הערתו המעניינת של ר' משה פיינשטיין זצ"ל בספרו אגרות משה, חלק או"ח ה', סימן כ ד"ה ול"ד ד': "והב"ח (= בית חדש, פירוש על הטור, י"ג) הקשה להרשב"ם בפירוש עצמו, שהוא מטעם אימת בעלה: הרי גם אשה חשובה – צריך, שתהא עליה אימת בעלה. ולא מובן (=מובנת) קושייתו, וכי הוא מצווה ורצון החכמים, שתהא אימת בעלה בדברים בעלמא אינו נוגע (=שאינם נוגעים) לו, וגם בביטול מצווה. וגם אין זה דבר טוב לפני הבעל, שיקפיד על אשתו, כחז"ן (= כפי שאנו רואים), שכמה מאות בשנים שלא מקפידין על זה".
5. (לעיל הע' 1) עמ' 17.
6. ראה מרדכי, פסחים, לו ע"ד; רבינו ירוחם, ספר תולדות אדם וחווה, ויניציאה שי"ג, מב ע"ד. דעה זו לא נמצאת בתוספות הנדפסות על הדף. ר' שלום מנוישטט מציין בשם המרדכי "דהאידינא כל הנשים שלנו הויין חשובות

וצריכות הסיבה – בלי לציין, שהמרדכי אמר את זה בשם התוספות. ראה הלכות ומנהגי מהר"ש, ירושלים תשנ"ז, עמ' טו. דברי ר' שלום מובאים על-ידי תלמידו, ר' יעקב מולין. ראה ספר מהרי"ל: מנהגים, ירושלים תשמ"ט, עמ' קא.

7. מרדכי, כתובות, סי' קפב. ככל הנראה ר' ברוך הוא ר' ברוך ב"ר שמואל ממגנצא, מגדולי הפוסקים בזמנו, שפעל בסוף המאה הי"ב ובתחילת המאה הי"ג.

8. ז' פלק, "מעמד האשה בקהילות אשכנז וצרפת בימי הביניים", סיני, מט (תשכ"א), עמ' שסא-שסז. ראה גם

L. Finkelstein, Jewish Self-Government in the Middle Ages, New York, I. Agus, The Heroic Age of Franco-German Jewry, New York, 1964, pp. 277-279; 1969, pp. 294-305; א', גרוסמן, חסידות ומורדות, ירושלים, תשס"א, עמ' 206-209; 326-328.

9. השווה דברי בעל הרוקח שהובאו לעיל, קצת אחרי ציון הערה 4. ומעניין להביא הסברו של אחד מגדולי הפוסקים בזמנו, לקביעת בעלי-התוספות, שהנשים שלנו חשובות. ר' משה פיינשטיין (לעיל הערה 4) כותב: "ולא שייך לפרש, שכל הנשים נעשו חשובות ממש, דהבעל (=שהרי הבעל) צריך לכבדן אף מדרך העולם. אלא בהכרח שהוא מצד שהכירו במשך הזמן, שאין להאינשי (=לגברים) במה להתגאות נגד נשותיהן, והנשי (=הנשים) הכירו צורך הגדול, שיש להאינשי בהן. והמיעוט חשובות, שהיו בכל הזמנים, היו נשי כאלו, שהכירו צורך הבעל בהן, כמו שיש להן (=להן) צורך בבעליהן, והכירו, שגם בעליהן יודעין זה".

10. מעניין לציין, שרבינו ירוחם, שהזכיר דעת התוספות על אשה חשובה (ראה הערה 6) כותב: "ובן אצל אביו – מסב, ואפילו הוא רבו, וכן אשה חשובה, ואפילו – אצל בעלה, אבל לא תסב מי שאינה חשובה". ר' ירוחם, יליד פרובאנס, שגורש משם בגירוש הגדול (1306), למד תקופה מסוימת אצל הרא"ש בטולידו.

11. בעצם, הוא הולך בעקבות סבו, ר' אליעזר ב"ר נתן, שכתב בספר אבן העזר, ירושלים תשמ"ד, ח"ב, לו ע"ז: "והם היו נוהגין לישב על המטות ולהסב בהיסבת שמאל, אבל אנו שאין אנו רגילין בכך יוצאין אנו בדרך הסיבתנו ואין לנטות ימין ושמאל".

12. בהערות בגדי ישע על דברי המרדכי "דכולהו נשי דידן חשובות נינהו" מובא: "ז"ל (=זה לשון) רש"ל (=ר' שלמה לוריא), ולא נהגו כך". המהרש"ל היה בן זמנו של הרמ"א.

13. נשאלת השאלה, למה גם גברים אינם סומכים על הראב"ה? בספר הליכות בת ישראל, ירושלים תשמ"ד, עמ' שטו, הע' נ, מובא ההסבר הבא בשם הרב שלמה זלמן אויערבך: "מכיון שתחילת חיובם של הגברים אינו נובע מן המנהג – כמו הנשים – אלא מעיקר הדין, מה שאין כן הנשים שהתחילו להסב משנשתנו להיות חשובות, אם כן (הן) ממשיכות לנהוג על פי המנהג, ולדברי הראב"ה, כיון שכיום אין רגילים כלל בוה, נשתנה גם כן דינן".

14. ראה ר' מרדכי יפה, לבוש החור, סי' תעב, סי' ד; ר' משה מפרעמסלא, מטה משה, סוף סי' תרכ; ר' שלמה גאנצפריד, קיצור שלחן ערוך, סימן קיט סעיף ב; החפץ חיים, משנה ברורה, סימן תעב, ס"ק יב: "אינה צריכה הסיבה, דסתם אשה – אין דרכה להסב בשום פעם". מעניינת מכמה בחינות גישתו של ר' יחיאל מיכל עפשטיין: הוא כותב בספרו ערוך השלחן (סי' תעב, סי' ו): "ולעניות דעתי, קשה לומר כן (כדברי הרמ"א), דאם כן למה האנשים לא סמכו על ראב"ה. ועוד דהוא דעה יחידי (יחידיאית). אלא נראה, שסמכו על השאלות והרי"ף לפי גירסתם (שאינן דרך הנשים להסיב – י"ג) וחשובה לא שכית, ואפילו אם היא חשובה – אינה מחזקת עצמה כן".

15. ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א) - ברכי יוסף, סי' תעב, סי' ג; ר' חיים יעקב סופר - כף החיים, סי' תעב, סי' כו; ר' יוסף חיים - בן איש חי, פרשת צו, שנה ראשונה, סע' כח; ר' חיים דוד הלוי (הרב הראשי לשעבר של תל אביב) - מקור חיים, ח"ד, עמ' 95, סי' ת. בהערה 14 הוא מעיר: "כדברי מרן, דאשה חשובה צריכה הסיבה, וכדברי הרמ"א, שכל הנשים שלנו חשובות"; ר' עובדיה יוסף - חוון עובדיה, ח"ב, עמ' קכ: "מנהג בין הספרדים, שהנשים מסיבות, מפני שאין דרך להקפיד".